

**Югозападен университет „Неофит Рилски“**

**Факултет по изкуствата**

**Катедра „Културология“**

**Кристиян Иванов Ковачев**

**„Средновековният Охрид между Изтока и Запада (XI-XIV в.): Въображение и образ“**

***АВТОРЕФЕРАТ***

***на дисертационен труд***

*За присъждане на образователна и научна степен  
„Доктор“*

*Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата*

**Научен ръководител:**

**доц. Светлана Христова**

**Благоевград, 2021 г.**

## **I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА**

### **1. Актуалност на проблема**

Антропологическият подход в изследването на изкуството и поставянето на въпроса: кой гледа и какво вижда, показва желанието на съвременната хуманитаристика да открие нови области на изследване – предвид вече изчерпващия се конвенционален дискурс за политиката и войната, несъобразявайки се с актуалната номенклатура и националните политики. В изясняването на цялостната картина на миналото се включват десетки изследователи, които не са част от професионалната историческа гилдия – антрополози, културолози, етнологии, социолози, философи и т. н. Всички те, насочвайки поглед към миналото от височините на „собствената си камбанария“, се стремят да дадат един нов различен и в същото време приемлив прочит, който е извън политическите и идеологическите рамки и е съобразен с идеите на западната научна мисъл. В периода на късния социализъм и особено след 10 ноември 1989 г. българската наука започва преоткриването на френските и италианските историографски школи, насочвайки своя изследователски поглед към историята на обикновените хора, на въображението и на менталността, към социалната история и микроисторията.

Аргументите за актуалността на застъпената в дисертацията проблематика се разкриват чрез:

1) насочването на част от съвременните изследователи към новите научни дискурси, характерни за френската историографска школа „Анали“. Прави впечатление обаче, че повечето изследователи, приели да работят в рамките на аналитите, са преди всичко културолози, антрополози, изкуствоведи, социолози и философи. С някои изключения (като например Иван Божилов и неговите опити за разбиране на психологията на средновековните хора) традиционната историография показва неприемане на този западен подход, особено когато става въпрос за разкриването и защитаването на българската „националност“ на живеещите в района на географската област Македония;

2) желанието на част от православните и католическите духовници за преодоляване на „разделението“ между Ватикана и източните поместни църкви и търсенето на корените на Схизмата. За откриването на решение на поставения проблем са нужни да се идентифицират „виновниците“ и да се потърси коренът на разкола. Такъв опит, изхождайки от религиозната гледна точка, е направен в подписаната съвместна

декларация между папа Франциск и руския патриарх Кирил, в която като причина за разделението се изтъква „човешката слабост и грях”<sup>1</sup>. Срещу идеята на икуменизма продължават да се издига мненията на част от православните богослови и клирици, че за да се обединят двете църкви, то Рим трябва да се покае за отклонението от правата вяра, защото „не Православната църква е направила крачката към разделението” (Спасов 2010: 9);

3) изграждането на алтернативни интерпретации за миналото на един район, за чиято националност продължават да спорят българските, македонските, сръбските, албанските и гръцките конвенционални историографии. Историците днес признават нуждата от промяна на историческия разказ: „Накратко казано – да променим парадигмата. Защото друго решение от досегашното е възможно единствено с нова парадигма, както и с нов понятиен апарат и разбирания за идентичностите и нациите като такива” (Дечев 2019: 26).

Изследването може да послужи за основа на разработване на алтернативна история на Охрид като *крепост на православието*, чийто образ вече е изграден в колективната памет на македонското монашество. Охрид вече е възприеман от скопските изследователи като „град-музей, където на всяка стъпка се виждат средновековни паметници на културата” (Балабанов 1995: 52), а немският византолог Гюнтер Принцинг го определя като „един от най-важните градове в Югоизточна Европа” и „едно прочуто *lieu de mémoire* на Централните Балкани” (Принцинг 2011: 75). В същото време с този дисертационен труд се изразява надежда за отваряне на дискуссионно поле за един алтернативен, или най-малкото допълващ прочит на миналото на територия, която – заради националния дискурс – до този момент е била повод за конфронтация между българи и македонци, както и между македонци и албанци. Важен въпрос, по който също е изразена надежда за оформяне на дискусия, е този за общите наследства в граничните територии, социализирането им и преодоляването на конфликтните им интерпретации. Същевременно това би могло да има голямо практическо приложение. Културното наследство на Охридския район, който е сакрално място за българи, македонци и албанци, би спечелило от един нов прочит като „общобалканско” и „общоевропейско” наследство,

---

<sup>1</sup> Ганчев, Д. Едно стадо, един Пастир (Йоан 10, 16) – (4). <<https://www.vaticannews.va/bg/pope/news/2019-04/papata-v-bulgaria-edno-stado-edin-pastir.html>> (09.04.2019).

без да се изкривяват историческите факти и без да се противопоставят интересите на засегнатите държави в техните настоящи граници.

## **2. Обект и предмет на изследването**

Дисертационният труд се фокусира върху динамичните отношения между християнския Изток и Запад, разкрити в образната система на Охрид – територия, към която и Рим, и Константинопол предявяват своите териториални претенции (особено след VIII в.). **Обект** на настоящето изследване е запазената продукция на въображението – предимно стенописи от храмовете „Св. София” и „Св. Богородица Перивлепта”, репрезентирани официалния разказ на църквата, но също и „неофициалните” артефакти (търсени в творбите на пътешественици, апокрифите<sup>2</sup> и т. н.), отразяващи различни страни от религиозната полемика между западните и източните християни в периода XI–XIV в., намерили пряк израз в Схизмата през 1054 г. Тези образи се появяват в точно определен контекст и са повлияни от нуждата за защита на общността и нейната идентичност, затова са анализирани в контекста на различните *пространства на въобразяване*. Те са наточени с послания и са насочени към различни групи в обществото, подбрани съобразно степента им на образованост и подготвеност за разбиране и усвояване на визуалните съобщения. Въпросите, чиито отговори се търсят, са: какво провокира нуждата от поява на тези образи; как се „захранват” въображенията в различните пространства на християнския Изток и Запад; къде минава границата на *колективното въображение*. Именно това се явява **предметът** на настоящето изследване: образността на разделението и на диалогичността, разкрити в живописа на Охрид и създадени в един динамичен период на конфликтност между Изтока и Запада.

Настоящото проучване допълва досегашните изследвания – контекстуално, документално и аналитично, разкривайки влиянието на времето при възникването на образа, документиращ реалността, която трябва да бъде интерпретирана съобразно нейното изживяване от представителите на различните групи в обществото.

Концептуализирането на Охрид между Изтока и Запада разкрива няколко проблемни полета, свързани с механизмите на конструиране на *чуждостта*,

---

<sup>2</sup> „Официалните” и „неофициалните” артефакти не са непременно противопоставящи се едни на други, но и допълващи се.

дефинирането на границите на *колективното въображение* и изясняване функциите на визуалното и неговата рецепция. Това е един недостатъчно добре изследван проблем, свързан с откриването на образите на противопоставянето между Изтока и Запада в спорен – в миналото и днес, географски район.

Охрид не е случайно избран. Той се превръща в духовния център на онази църковна институция, която има своето значимо място в балканската история от XI в. до нейното унищожаване през 1767 г. Охридските архиепископи – добре образовани богословски – се включват във всички важни за времето си дебати, включително и в противопоставянето между Римското Папство и Константинополската Патриаршия. Идеите им, синхронизирани с тези на техните събратя и обобщаващи цялата православна идея, намират отражение в живописата на големите охридски храмове – „Св. София” и „Св. Богородица Перивлепта”. В същото време Рим разглежда духовната власт в Охрид като схизматична и неканонична, не само защото Архиепископията защитава православието, превръщайки се в „оръдие в ръцете на вселенския патриарх” (Чельцов 1879: 58), но и защото географски се намира в район, който Папството разглежда като изконно свой и към който не крие своите териториални претенции. Многократно Рим напомня за иззетите през VIII в. земи в Илирик, а след XII в. изпраща и свои католически духовници там.

### **3. Цел на изследването**

Основната цел на дисертацията е да разкрие по какъв начин църковното разделение между Изтока и Запада е било отразено/изобразено в иконописата на православните охридски храмове, с какви нови функции и задачи е била натоварена тя и каква е била нейната рецепция. Тази цел се реализира чрез разработването на следните **задачи**:

- ❖ Да се проследи историческото развитие на средновековния Охрид в контекста на религиозната полемика между католици и православни до XIV в.;
- ❖ Да се разкрият механизмите на конструиране на *чуждостта*;
- ❖ Да се дефинира границите на *колективното въображение*;
- ❖ Да се открият и интерпретират отделните „образи на разделението” в охридските храмове (основно „Св. София” и „Св. Богородица Перивлепта”) в периода XI–XIV в. и да се разкрие символиката им в контекста на тяхната поява;

- ❖ Да се открият характеристиките на поръчителите, художниците и наблюдаващите образа миряни, за да се разкрият в детайли сложните процеси на рецепция на посланията, закодирани в образите, които са обусловени от социалното положение на съзержаващия.

Сред задачите на настоящия дисертационен труд е и да се прецизират, допълнят и обобщят досегашните проучвания по темата, както и да се проследи „взаимното докосване” на Запада и Изтока в една спорна и конфликтна зона, към която и Папството, и Константинопол предявяват своите претенции. Амбиция на дисертацията е и да провокира дебат по разглеждания проблем, като няма претенции нито за изчерпателност, нито за окончателна и неподлежаща на оспорване интерпретация на разглежданите процеси.

За да може дисертацията да отговори на поставените задачи, сме анализирали следните тенденции:

1) Чрез образа се предават послания за сплотяване на общността и за нейното самосъхранение в кризисни периоди.

2) Средновековният човек живее в една „*имаго*-реалност”. От днешна гледна точка тази реалност изглежда ирационална и въображаема, но средновековните хора я мислят и съпреживяват като реална.

3) Охрид се оформя като „крепост на православието”. Този образ се оказва устойчив и намира своето място в колективната памет на днешните македонски монашески среди.

4) Ромеите се възприемат като „богоизбран народ” и всеки техен продукт се превръща в своеобразен критерий за останалите държави в православния свят. От тази си роля на „богоизбрани” те преосмислят общуването с другите народи. Това намира своето отражение чрез извеждането на маркерите, разделящи „нас” от „тях”, „цивилизованите” от „варварите”, в писмените свидетелства. *Другите* имат точно определено място, което заемат спрямо намиращите се в центъра ромеи. Това е онагледено при ситуирането на римските папи в дяконикона на охридския храм „Св. София”. Във връзка и с конфликта, разделил Изтока и Запада, се наблюдава процес не само по изключване на римските папи от диптисите, но и по редуциране на житията на светците, свързани с Римската църква. Всъщност обаче нито ромеите, нито латините познават добре своите идеологически опоненти, а разчитат основно на вече утвърдилите се в обществото предразсъдъци.

5) Пътуващите духовници и зографи спомагат за оформянето на средищния характер на Охридския културен център. Благодарение на близостта на града с важния стратегически път Via Egnatia, Охрид се свързва не само с големите ромейски центрове Солун и Константинопол, но и със Запада. В дисертацията не само са разкрити противоречията с латините (получили видимост в иконографската програма на „Св. София“), но и са показани връзките между източния и западния културен модел – например чрез присъствието на френската евхаристийна гълъбица в пространството на православния храм „Св. Богородица Перивлепта“.

#### **4. Основна теза и хипотеза на дисертационния труд**

В дисертационния труд е застъпена тезата, че Схизмата намира своето отражение в стенописата, ситуирана в сакралното храмово пространство на средновековния Охрид. Проведените проучвания в храмовете „Св. София“ и „Св. Богородица Перивлепта“ и в Бигорския манастир „Св. Йоан Предтеча“ през май 2018 г. и септември-ноември 2019 г. се основаваха върху работната хипотеза, че църковната стенопис със средствата на визуалното онагледяване е изпращала актуални послания към общността за преодоляване на *кризисността* и за разпознаване на образа на „чужденец“.

**Ситуирането на Охрид в онази част на Балканския полуостров, в която се осъществява контакта между Изтока и Запада, се превръща в отправна точка за откриване на „образите на разделението“.** Те може да бъдат разгледани като свидетелство за поредния духовен конфликт, разделил Изтока и Запада в средата на XI в.

#### **5. Методологически инструментариум**

От особено значение за реализирането на поставените задачи е прилагането на **интердисциплинарен подход**. Неговото използване има за цел да подпомогне разкриването на механизмите за създаване и поддържане на образа на разделението в една микросреда, каквато е територията на Охридската архиепископия. Темата предполага използване на понятиен апарат и методики, употребявани не само от историци, но и от изкуствоведи, антрополози, социолози, културолози, философи, богослови и психолози.

Многоаспектността на църковния конфликт между Изтока и Запада предразполага към един интердисциплинарен прочит, за да се разкрие в пълнота отражението на кризата

не само в добре образованите богословски среди, но и сред „структурите на всекидневието” (по дефиницията на Бродел). Спорът между Рим и Константинопол не е само триадо-христологичен, канонично-еклесиологичен, политически и военен, а дори достига до обикновения човек чрез стенописите в храмовете, чрез проповедите на енорийските свещеници и чрез запознаване с т. нар. „низова литература”, която по един достъпен и разбираем начин обяснява кои сме *ние*, до колко сме прави във вярата, как да се борим с греховете, мислейки върху бъдещото наказание по време на Страшния съд, и най-вече как изглеждат *чужденците*, живеещи *отвъд* познатото и заплащащи съществуването на познатия свят – кои са *визуалните маркери*, чрез които да бъдат разпознати.. За всички тези аспекти е натрупан богат и ценен фактологичен материал, който е използван за основа при изграждането на работните хипотези.

Това ясно проличава в изследването на проблема за „чужденеца”, разкриващ се най-силно в контактната зона на Охрид, където срещата с „другия” предразполага необходимостта *различието* да бъде осмислено. В тези места на допира между Изтока и Запада се случва „*конструирането на чуждостта*”. Тамошните хора се замислят върху въпросите: кой е „другият” и как той може да бъде разпознат.

Следващата голяма тема, въведена в дисертацията, е тази за *границите*. Въпросът за *границите* е изследван не само като политически и военен, но и във връзка с неговото отражение в мисленето на обикновените хора, които търсят начин да разберат какво се случва в заобикалящия ги свят и да намерят отговори на своите нарастващи страхове и тревоги. По този начин настоящето изследване прави опит да възпроизведе – доколкото е възможно – мисленето на обикновения човек, живеещ в Охрид и подлежащ на различни видове влияния и опасности.

На места в дисертацията е приложен **сравнителен анализ** на отделни изображения от Охрид с други познати образци, което позволява да се анализира средищния характер на мястото. Изследователската традиция отдавна прилага този подход, привеждайки примери от латинския свят (предимно Южна Италия) или от други части на православното пространство (Света гора, Солун, Киев, Константинопол, различни места в днешните Гърция и Северна Македония и т. н.). Въпреки мнението на изкуствоведи като Никола Мавродинов, че живописиста от охридския храм „Св. София” почти няма сходни познати образци (Мавродинов 2013: 378), в дисертационния труд ние прибягнахме към

сравняването с други примери от епохата, което позволи да се открие *средищността* на Охрид и да се разкрие процеса на създаване и рецепция на образа. Същевременно се откриха разнообразните възприятия на *кризисността*, съобразно подготовката и образоваността на отделните представители на общността. Това превърна нашия анализ в едно по-детайлно изследване и на мрежата на влияния, идващи от големите художествени и духовни центрове (като Солун и Света гора). Разкриването на тази система показва формирането на „единен художествен стил” в православния Изток, който дори „успешно конкурира столичното изкуство” (Атанасов 2001: 71). В същото време по този начин се извеждат не само художествените сходства или разлики, но и общите тенденции в мисленето и възприемането на домостроителството.

Подобно влияние идва предимно от Атон с тамошната светогорска аскетичност. Обособяващото се „монашеско изкуство” се характеризира със „сложност на мисленето и многопосочност на асоциациите; изкуство, което за да бъде пълноценно разбрано, изисква задълбочено и разностранно познаване на православната богословска мисъл и на религиозната практика” (Геров 1993: 52). Като примери могат да бъдат изведени сложните монашески програми със сцените на Варлаам и Йоасаф, както и на разговора между св. Пахомий и ангела, които могат да бъдат видяни в охридския храм „Св. Богородица Перивлепта”.

Една от трудностите, които срещнахме при реализиране на поставените задачи, е невъзможността за пълен сравнителен анализ, тъй като не всички съществуващи средновековни църкви са добре описани и заснети. Последвалите нашествия, придружени с народните суеверия и невежество, допълнително са унищожили една значителна част от църквите и/или стенописите в тях. Това допълнително затруднява цялостното разглеждане и анализиране на проблема за отражението на конфликта в църковната живопис.

За осмислянето на образите се прилага и **семиотичен анализ**. Появата на даден образ и неговото точно ситуиране в конкретна среда за средновековното общество е натоварено със смисъл и символика. Чрез разкриването на визуалното е направен опит да се навлезе в мисловния свят на обитателите на средновековния Охрид. Приема се, че до вярна реконструкция на историческата психология може да се достигне и чрез „вживяване” в живота на изследваните хора и чрез съ-преживяване на техния ментален

свят. От такава гледна точка е направен опит за разбиране на множеството функции на Охридската църковна живопис в периода XI–XIV в.

Досегашните изследвания по темата разглеждат отражението на църковния спор в Охридската живопис мимоходом и просто като част от големия разказ за развитието на църковните отношения и/или за нацията (без значение коя). Изключение прави македонският изкуствовед Цветан Грозданов, който през 1991 г. пише кратка статия, изцяло посветена на отражението на Схизмата в църковната живопис на охридската „Св. София” (Грозданов 1991). Въпреки че включва част от направените тогава изводи в посетнените си изследвания (Грозданов 2007, Грозданов 2015, Грозданов 2017), той така и не систематизира и не публикува едно цялостно изследване за въздействието на големия църковен конфликт на XI в. в охридската стенопис. Липсват също така цялостни анализи, които – стъпвайки върху натрупания изследователски опит – да разкрият в дълбочина специфичността на рецепцията на визуалното – една особеност, която има сложна социална обусловеност при средновековните хора. Такъв изследователски въпрос за различните нива на възприемане в българския контекст не е бил директно поставян.

Въпреки различните интерпретации в публикуваните анализи на стенописи от средновековните охридски храмове и разглеждането на литературното наследство на охридските архиепископи до днес не ни е известно нито едно цялостно изследване, което да обхваща проблема в пълнота. Все пак благодарение на усилията на всички български, македонски и сръбски автори да осветлят поне частично тази част от миналото се появяват десетки изследвания, оформящи един разрастващ се научен дискурс, който предизвиква и естествен международен отзвук: темата за Охрид и Схизмата бива включена и в изследванията на западноевропейски, американски и руски медиевисти (напр. Михаил Челцов, Андре Грабар, Кристофър Уолтър, Тиа Колбаба и т. н.). По-отдалеченият поглед, който откриваме при западните автори, дава няколко предимства. Той е извън националната полемика, която подгръзва емоционално всеки подобен анализ и при която е трудно да се запази принципа на научната обективност. Чуждестранните автори не се фокусират върху това, което вътрешно терзае националните историографии. Те съсредоточават своите усилия да разкрият отделните проявления на Схизмата в периферни на Рим и Константинопол райони, към които обаче и двата големи европейски центрове предявяват своите териториални претенции.

На основа на това – макар и фрагментирано – „историографско говорене” предложената дисертация разглежда цялостно темата, не само взимайки предвид времето и пространството, в които тези образи са били създадени като отражение на разрастващата се историческа криза, но и да разкрие в дълбочина моделите на мислене и поведение, особеностите и начина на възприемане на тези образи, така както те са били осмисляни. Това доближава настоящето изследване до антропологическите интерпретации на изкуството.

## **6. Ограничителни условия на дисертационния труд**

Настоящият дисертационен труд си дава сметка за невъзможността да се разкрият всички проявления на „образите на разделението” в целия православнo-ромейски свят. В тази работа на места само са рамкирани някои проблемни историографски концепции, съотнасящи съвременното мислене към средновековното. Съзнателно те не са развити, защото не е цел на дисертацията да прави обзорен историографски анализ извън визираната територия.

Изследването също така не си поставя за цел да опише и преразкаже историята на Охрид сама за себе си – нито пък да доказва неговата национална принадлежност (българска, гръцка, сръбска, албанска или македонска), а да проследи начина, по който конкретното място се вписва в богословските дебати между Изтока и Запада, и да разкрие специфичните подходи и методи, чрез които дадени идеи достигат до всички слоеве на обществото.

## **7. Източници и обхват на дисертационния труд**

Изследването се основава на голям кръг български и чуждестранни научни анализи, взимайки предвид интердисциплинарния му характер. Направен е опит за разбиране на мирогледа на монашеската общност чрез изследване на тяхната колективна памет. Използвани са някои познати исторически извори, погледнати от различна перспектива, както и са въведени в оборот нови такива (например приписките по молитвеника от охридския храм „Св. св. Кирил и Методий и св. Бенедикт”). Използвани са документи от Ватиканския апостолически архив (известен до октомври 2019 г. като

Тайния архив на Ватикана), където също бе проведено проучване във връзка с проблематиката на дисертацията.

Освен тях в дисертацията е направен нов прочит на някои от публикуваните по-рано анализи на стенописи – предимно от охридските църкви „Св. София” и „Св. Богородица Перивлепта”. Дисертацията се занимава и с недостатъчно добре известни и анализирани графити в дяконикона на храм „Св. София”. По този начин са включени в научен оборот и различните (допълващи) средновековни извори, даващи възможност на изследователите да проучат душевността, мирогледа и всекидневието на обикновения човек. Въпреки мнението на някои изследователи, че изображението не е „илюстрация”, а „изцяло исторически документ” (Бакалова 1998: 9), изкуството все пак пречупва реалността през въображението на твореца, а не я просто копира/документира.

От особена важност за поставените цел и задачи на изследването е и дългата хронологична рамка: **XI-XIV** в. Скъсването на църковното общение между Рим и Константинопол не е еднократно събитие, случило се в точен период и на конкретно място, а процес, корените на който биват търсени още в ранното Средновековие, а резултатите от него са дълготрайни. В тази връзка се търси отражението на Схизмата в образите, ситуирани в сакралното църковно пространство на Охрид. Дългата хронологична рамка и антропологичните подходи биха помогнали да се проследят културните промени в разглеждания район, осъществявани съобразно потребностите на конкретното общество. Въпреки фиксираната хронологична рамка не се следва конвенционалната последователност при представянето на събитията и се дават примери, несъотнесими по време, но показващи устойчивост на тенденциите, процесите и явленията.

**XI в.** е белязан от поредния етап на влошаване на църковните отношения между Рим и Константинопол, известен като „Великата Схизма”. В оформящата се конфликтна динамика между Изтока и Запада ромейският император Василий II (976–1025) решава да запази съществуващата църковна институция в Охрид, но с премахването на патриаршеското ѝ достойнство и заменянето ѝ с „архиепископия”. Тъй като направените промени са в земите на бившия диоцез Илирик, към който Рим не крие своите претенции, „наследниците на св. Петър” официално обявяват властта на охридските духовни власти за нелегитимна, твърде съмнителна, спорна, клоняща към „многоликата ерес” (Войнов

1965в: 46). Година преди официалното обявяване на Схизмата охридският архиепископ Лъв изпраща писмо до епископа на Трани Йоан, в което остро критикува и осъжда някои латински отклонения от ромейските практики и обичаи – причастяване с безквасен хляб, постене в събота, пропускане на възгласа „Алилуя” по време на Четиридесетница, употреба на месо от удушени животни. Скоро Охрид е превзет от войските на провъзгласения от скопските първенци за цар на България Константин Бодин, чийто баща Михаил Воиславлевич – владетел на княжество Дукля – поддържа тесни църковни отношения с Рим. В края на века папа Урбан II (1088–1099) обявява началото на войната „в защита на християнството”; на една битка, която е за Христа и която се води с Божията подкрепа (Chevedden 2005: 254, 258). Светият отец в присъствието и на ромейски епископи от Южна Италия призовава вярващите да приемат източните християни като „ваши собствени кръвни братя, ваши спътници, ваши съратници” и допълва, че това са „синове на същия Христос и на същата Църква” (Neocleous 2019: 13). В движението си към Светите земи част от кръстоносците и придружаващите ги духовници преминават по *Via Egnatia* през Охрид<sup>3</sup>. Така пред изследователите се появява картината на един динамичен век за охридския диоцез. Тази динамика предвещава *движение на въображението* на населяващите и преминаващите през района. Такива критични и динамични ситуации се явяват предпоставка за възникването на различни – до някаква степен въображаеми – „образи”, „пробудени” най-вече от страха за евентуалното ликвидиране на индивида и на групата, към която той принадлежи (Делюмо 2002).

**XIV в. е горната граница на това изследване.** Поставянето ѝ като рамка се налага от регистрираните промени в разглеждания географски район. През 1334 г. войските на сръбския крал Стефан Душан (1331–1355), който скоро щял да се провъзгласи за „цар на сърби и гърци”, овладяват Охрид. За първи път в сръбски ръце попада „сърцето” на Охридската архиепископия. Сръбският владетел решава да настани в новозавладените земи сръбско население. Няколко десетилетия по-късно Охрид преминава под властта на албанския велможа Андрей Гропа, а към 1380 г. властта вече е в ръцете на Карло Топия<sup>4</sup>. Към края на века пред Охрид се изправя нова опасност: османските турци. Един гръцки надпис от храм „Св. Илия” при охридското село Елшани свидетелства, че към 1408 г.

---

<sup>3</sup> По въпроса виж Filiposki 2017: 113-130.

<sup>4</sup> По въпроса виж Матанов 2002: 355-362, 420.

Охрид вече е в османски ръце (Снегаров 1995: 1). Градът е превърнат в център на нов санджак, в който е заселена османска администрация. Така – особено след средата на XIV в. – в Охрид идват съвсем нови хора, които носят със себе си различни традиции, обичаи, ритуали и въображения. Османското завладяване – както отбелязва и изкуствоведът Виктория Поповска-Коробар (Поповска-Коробар 2004: 17) – значително изменя икономиката и културния климат на Охридския район.

## **II. СТРУКТУРА НА ДИСЕРТАЦИЯТА**

### **1. Обща структура**

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключение, албумна част, библиография и списък със съкращения. Обемът на дисертацията е 282 страници. Библиографията е поместена на 32 страници. Предложените в албумната част изображения са 47, които са анализирани в изложението.

### **2. Кратко изложение на дисертационния труд**

Изложението на дисертацията е структурирано в три глави, които тематично са в логическа последователност.

В Първа глава „Охрид между православния Изток и римокатолическия Запад” са обособени условно два периода в отношенията между Изтока и Запада – преди и след 1054 г. Очертано е историческото развитие на Охрид в контекста на контактите с Римската църква. Наличието на подобна глава се обуславя от нуждата на изясняване на времето и пространството, в което възникват „образите на разделението”. Историята на Охрид е пречупена през призмата на полемиката между Изтока и Запада. Не е подминат и въпросът за изграждането на образа на „чужденец” със значенията, които средновековните пътешественици и автори са влагали в това понятие.

Схизмата от 1054 г., за която вече в научните среди се мисли като просто един етап от големия процес на конфронтация между Изтока и Запада, е използвана като изходен пункт за условното обособяване на два периода в динамичните отношения между Рим и Константинопол. Първият период е времето, в което Папството и Константинополската

патриаршия оформят своя инструментариум, чрез който да предложат и да защитят идеята за своето върховенство пред идеологическия си противник. Случилото се през VIII в. присъединяване на земи към диоцеза на Константинополската патриаршия за сметка на Римската църква се оказва онзи момент, след който започва преосмисляне на диалога между Изтока и Запада. И двете страни търсят начини за смяна на методите в общението помежду си, неминуемо свързано и със словесните/писмените обвинения за отнетото. Въпреки това неприемането на различните възгледи не означава и отказ от диалог. Вторият етап е белязан с решителност, непримиримост, настъпателност и дори насилие (и от двете страни). С него се свързва и голямата продукция на полемичните съчинения, включването на разделението в иконографията и изготвянето на дългите списъци с прегрешенията на идеологическия противник.

В такава динамична обстановка поставянето на българския църковен въпрос (и в средата на IX в., и в края на XII в.) дава надежди на Рим за възвръщане на отнетите земи чрез привличането на българските владетели към своята сфера на влияние. Ситуирането на българската държава в дебатите между Изтока и Запада обхваща и решаването на проблема с изетите от Рим територии, към които спада и Охрид. Включването им в Ромейската империя след 1018 г. налага нуждата от предефиниране на чисто административните граници, но и на тези на въображението, разделящи два различни свята – този на Изтока и този на Запада, характеризиращи се с различни манталитети, поведенчески стереотипи, традиции, културни модели и възприемания на света.

Папството не забравя спомена за отнетия през VIII в. Илирик. Полемиката с Изтока, изпращането на католически духовници в този район и обявяването на властта на охридските архиепископи за незаконна и схизматична идва да покаже, че Светият Престол иска да си върне отнетите от неговия диоцез земи. Тази целенасочена политика инспирира обратната реакция сред православните духовници по оформянето на Охрид като „крепост на православието” и на вменяване на мисия сред охридчани за запазване на православната си религиозна идентичност.

Диюцезите на Охридската архиепископия в периода XI–XIV в. се обособяват като „гранични”, отвъд които започва непознатото, чуждото, еретическото. В същото време обаче районът се превръща и в контактна зона между Изтока и Запада, разкрита като такава и посредством църковните стенописи.

Разгледани са също и въпросите за конструирането на *чуждостта*, за изграждането и възприемането на образа на *другия* и за *ромеизирането* на *варварското* пространство в контекста на динамичните отношения между Рим и Константинопол. Темата за *другия* е разработена в контекста на неговото представяне в образната система на Охрид. Чрез запазените *стенописни* и *словесни* образи се разкриват съществуващите предразсъдъци за чужденеца, пречупени през призмата на отношението „*ние-те*”. Категорията „*ние*” е придружена със самоидентифицирането на общността като „*богоизбрана*”. От тази си роля членовете на социалната група преосмислят общуването с другите народи. Това намира своето отражение чрез извеждането на маркерите, разделящи „*нас*” от „*тях*”, в писмените свидетелства и в църковната живопис. *Другите* имат и точно определено място, което заемат спрямо „*богоизбраните*”. Този въпрос е свързан и с дефинирането на границите на *колективното въображение*, отвъд които започва *чуждото*, *непознатото*, *опасното*. Заради включването на местните архиепиеи в големите богословски дебати и в апологетиката на православията и заради минаващия там важен търговски и военен път *Via Egnatia*, Охрид се превръща в един от топосите на конфликта (който изживява и нападенията на западните народи), но в същото време се очертава и като една контактна зона. Разкриването ѝ в пълнота посредством прилагането на сравнителен анализ с други образци и чрез разработването на темата за *граничността* между Изтока и Запада, между *познатото* и *другостта* очертава средищния характер на мястото и извежда етапите на промяна на начина на мислене за *другия* и за неговото място в света (особено през XIV в.).

Във Втора глава „**Въображение и образ в средновековен Охрид XI–XV в.**” се разглеждат „образите на разделението” между Изтока и Запада, намерили място и в охридската живопис. Освен визуалните се търсят и откриват всички онези „словесни образи”, които спомагат за изграждане на отрицателната представа за идейния противник. В същото време е отделено място и за културните взаимоотношения между латини и православни в този динамичен за тях период.

Разкриването на тази *имаго*-реалност, която често е въобразена, но мислена и преживявана като действителна, показва сложния процес на обмисляне, създаване и възприемане на образа. Визуалното разкрива един друг свят, в който човекът е потопен, обяснявайки си заобикалящата го природа и превратностите в живота. Така индивидът не

само гледа сцените на Апокалипсиса, вдишва тамяна от църковните кадилници и слуша извадките от *Псалтира*, но и съ-преживява, съ-участва и съ-причаства в съзерцаното и то на основа на своето *емпирио* в универсума. Благодарение на образите (например мъченията на грешниците в Ада) обикновеният човек стига до една съкровена изповед пред *Логоса*, разкривайки съкровено в себе си, покаявайки се за извършеното и търсейки прошка от небесния Владика. В процеса на осъзнаване на собствените си грешки и на покаянието субектът става съпричастен към Божия народ и към видимата институция на Църквата, която го пази и се грижи за спасението на душата му.

Мирянинът трябва да отговаря на определени критерии, при наличието на които да снизходи Светият Дух, за да може образът да бъде видян истински и разбран пълноценно. В средновековното християнско изкуство образът е силно канонизиран, което осигурява неговия сакрален статут, но същевременно той търпи непрекъснати промени, за да онагледя идеята, че Бог е Отец на всички и всичко, Той е Творецът на променящия се свят, без Който нищо „в мира сега“ не може да се осъществи или измени. Както твърди Умберто Еко, най-често промените в „репертоара от символите“ се случват като реакция на въображението срещу усещането за *кризисност* (Еко 2018: 74). По този начин образите са натоварени с актуални съобщения и търсят отговори на въпросите, които кризата поставя пред общността. Създаването на сакралните образи е натоварено с важна задача от изпълнителите и поръчителите: да крепят чувството на мисия и дълг сред християнската общност. По този начин се извежда и важното място, което заема църковната институция във всекидневното на обикновените хора. Техният живот се води от Бога и се синхронизира с религиозния ритъм.

Изхождайки от твърдението на Умберто Еко, че най-често промените в „репертоара от символите“ се случват като реакция на въображението срещу усещането за *кризисност* (Еко 2018: 74), достигнахме до извода, че изображенията в изследваните храмове в Охрид са натоварени с актуални съобщения и търсят отговори на въпросите, които кризата поставя пред общността. Създаването им е натоварено с важна задача от изпълнителите и поръчителите: да крепят чувството на мисия и дълг сред християнската общност и да създадат у нея чувство за самосъхранение.

Изведените резултати показват сложния процес на обмисляне, създаване и възприемане на образа, чрез който съзержащите се пренасят в *имаго*-реалността,

преживявана като действителна. Тази рецепция на гледаемото има сложна социална обусловеност. За да вникнем в нея, сме се опирали на запазената продукция на въображението (*визуални* и *словесни* образи), въз основа на което сме изградили един до голяма степен хипотетичен модел на представите на миряните, обвързвайки нашите интерпретации с оскъдните писмени извори. Наличните сведения все пак са достатъчно основание, за да се открие създаването и рецепцията на образа като диференцираме позицията на поръчителите, ролята на зографите и възприятието на миряните, към които се отправят посланията.

Дългата хронологична рамка на изследването, както и направените препратки към времето след XV в., показват устойчивостта на утвърдилите се вече образи, които не само не са изоставени, но и се развиват и дори усъвършенстват (например образът на грешните латини – „левичари”, от XIX в. или този на Христос – Велик Архiereй от XV–XIX в.). Съпоставянето им, поставянето им в техния актуален за времето на „разделението” контекст и разглеждането им като една цялост с другите стенописи в сакралното храмово пространство позволява прецизирането на някои общоприети мнения в историографията, както и преосмислянето на някои конвенционални схващания. Застъпените работни хипотези при анализирането на образите не винаги са иновативни, а на моменти дори са ретроспективни, припомняйки забравени и колективно отречени от историографията тези (например при сцената „Съновидение на св. Йоан Златоуст”). В дисертацията се изхожда от тезата, че има разнопосочни тенденции, които трябва да бъдат систематизирани и анализирани в цялост. От друга страна предоставя възможност за изграждане на нови интерпретации за функциите на някои от образите, които могат да бъдат разбрани в пълнота при прилагане на интердисциплинарния подход.

Целенасочено на места примерите от източното християнско изкуство се редуват с тези от западното, за да се регистрират общите тенденции в мисленето за *чужденците*, които неминуемо се възприемат като заплаха и дори като инструменти в ръцете на „врага на човешката душа” – дявола. Без значение къде се намира (Константинопол, Охрид, Солун, Киев, Царевград Търнов, Рим, Венеция, Драч и т. н.) съзнанието на обикновения човек – не особено добре образования мирянин – се превръща в „благоприятна почва за възпроизвеждането” на въображаемите образи (Гуревич 2005: 53).

Постигнатите резултати при сравнителния анализ на отделни образи позволяват изясняването на етапите от изграждането на представата за заобикалящия свят и за образа на „другия“ (в религиозен контекст). Чрез образите се прави опит за разбиране на „света на въображението“ на жителите на тази конфликтна зона, към която и Рим, и Константинопол предявяват своите претенции. Визуалното носи в себе си послания, които трябва да бъдат предадени разбираемо на обикновените енорияши и да бъдат правилно възприети от тях. Разкриват се очакванията от общността за укрепване във вярата. На групата се вменява в дълг да защитава истинските ценности и добродетели срещу идващите от Запада непознати идеи и „нововъведения“. *Смислите* и посланията, с които са натоварени образите, трябва да създадат у средновековния човек готовност за защита на собствената му религиозна идентичност.

Визуално представените теми, разгледани във *II глава* на дисертационния труд, са особено значими за поляризираното средновековно християнско общество. Това е и една визуална конфронтация, търсеща повече различията, отколкото приликите и използваща всичко, което може да бъде употребено за разграничаване с *другия*. Не случайно и Иван Божилов отбелязва в една своя статия, че ключовата дума, която най-добре може да разкрие средновековния свят, е *различието* (Божилов 2002: 65). Чрез образа се цели да се покаже отклонението и изпадането в ерес на латините посредством най-малките детайли. Направен е и опит за сплотяване на общността около посланията на православната Църква. Така ортодоксалните поръчители се опитват да дадат един „визуален урок“ на новите папи, акцентирайки върху примера на техните предшественици от времето преди налагането на „нововъведенията“. Това е и един визуален повик към местните енорияши за запазване на собствената си религиозна идентичност и на създаване на чувство за мисия като *богоизбрани*, около което да се обединят в стремежа си да съхранят себе си и общността си от „чужденците“ и „еретиците“.

Въпреки различията между Запада и Изтока, намерили място в църковното изкуство, изведените примери в дисертацията показват, че тези иначе твърде различни светове не могат да просъществуват един без друг. Те се допълват, дори когато се конфронтират помежду си.

В Трета глава **„Социалната стратификация и процесите по изграждане и възприемане на образа“** е направена характеристика на поръчителите, изпълнителите и

зрителите – наблюдаващите образа, обяснявайки начина на предаване и на възприемане на посланията, предавани визуално.

Носителите на новите и непознатите идеи биват възприемани различно от средновековния човек, съобразно неговата подготовка и образованост. Ако за средновековния духовник от висшия клир апологетиката на православие се води на едно високо богословско ниво, за обикновения човек разделението със „събратята“ му, които също като него почитат Христос, би изглеждало неразбираемо, особено когато той осъществи досег с живеещите *отвъд* обикновени латини и се убеди, че и те са хора, а не демонични същества и чудовища, както му са представяни досега.

В дисертацията са разкрити социалните характеристики на отделните групи, участващи в изграждането и възприемането на посланията чрез образа. По този начин се регистрира сложният процес на въобразяване, създаване и съзерцаване на визуалното. Разпространяването на дадени идеи и изграждането на образа на „чужденец“ минава през образоваността на съответната група. За да защити своите идейни позиции, но в същото време те да бъдат правилно разбрани от пасомите, църковната институция ги представя пред общността по най-достъпния начин като ги онагледява в църковните стенописи. Тези изображения обаче биха били като светлините на постоянно примигващо фенерче, тъй като тълпите могат да попадат под различни влияния и са податливи на различни идеи. Не всички визуализирани на храмовите стени образи са разбираеми за обикновеното паство, нямащо богословската подготовка да осмисли това, което вижда. С тази задача са натоварени енорийските свещеници, от които се е очаквало да преведат на разбираем език цялото това визуално знание и да го представят на своите енориаши.

### III. ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Дисертацията е посветена на неразработения изцяло проблем за охридската образност от XI–XIV в., осветен през призмата на конфликта между православния Изток и католическия Запад. Този проблем има своята предистория и е вече частично поставян в големите изследвания на български, руски, западноевропейски, американски, македонски и сръбски историци и изкуствоведи.
2. Изследваните образи са разгледани контекстуално – съобразно мястото и времето на тяхното възникване, и цялостно като *сакрален ансамбъл* с останалите сцени в охридските храмове, за да се открият функциите на визуалното и да се разкрият неговите послания, насочени към съзерцаващите го. Приложеният сравнителен анализ с образци от православния Изток и латинския Запад позволява да се разкрие средищното положение на Охрид, подложен на политически натиск, но и отворен за културни влияния и в двете посоки.
3. Поставен е многократно повдиганият в историографията въпрос за „чужденеца“, но този път разкрит в контактната зона на Охрид, където срещата с него предразполага необходимостта *другостта* да бъде осмислена.
4. Въведен е проблемът за предефиниране на границите между Изтока и Запада, поставяйки директно въпроса за тяхната същност: *реални* и/или *въображаеми*. В контекста на разглеждания проблем е въведена и една нова категория „колективно въображение“, конструирана по подобие на въведеното в научно обръщение от Морис Халвбакс понятие за „колективната памет“.
5. Направен е опит да се възпроизведе – доколкото е възможно и въз основа на съществуващите извори – мисленето на обикновения човек, мирянина, живеещ в Охрид и подлежащ на различни видове влияния и опасности.
6. Предложени са нови алтернативни интерпретации на вече анализирани образи, прилагайки сравнителния анализ с познати образци както от ромейско-православния, така и от западния свят.
7. Открити са и са въведени в научен оборот нови извори.
8. За първи път е осъществен анализ на процесите на осмисляне, изграждане и възприемане на образа от различните групи в средновековното „теократично“ общество, съобразно тяхната позиция в обществото и степента на тяхната образованост.

#### IV. ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Ковачев, Кр. Забравените – изчезналите – несъществуващите: няколко историографски бележки – В: Памет и забора в историята / съст. Живков, Св., Л. Кръстев. София. 2019, с. 355-362.
2. Ковачев, Кр. Няколко думи за първия охридски архиепископ // Времена, 17 (2019), с. 135-141.
3. Ковачев, Кр. Мракът, Адът и византийските пътешественици – В: Mirabilia: Чудесно и магическо. София. 2020, с. 172-187.
4. Ковачев, Кр. Въображаемите граници между Изтока и Запада: граници на другостта – В: XXIX Международна научна конференция за млади учени 2020: Сборник „Научни трудове“ / предп. подг. Кръстева, А. София. 2020, с. 156-162.
5. Ковачев, Кр. Облеклото на Остоя Раякович: Няколко думи за ктиторския портрет от охридския храм „Св. Богородица Перивлепта“ – В: Облеклото и езикът: Сборник с доклади от конференцията „Облеклото в българските земи в миналото. Особености на изворите“, проведена на 24-25.01.2020 г. / съст. Иванова, М., М. Димитрова, В. Алексова, Б. Вълчев. София. 2020, с. 265-272.
6. Ковачев, Кр. Страхът от неизвестното при пътуването на Никифор Григора в Македония – В: Култура на пътуването в Европейския Югоизток / съст. Балчева, А. София. 2020, с. 33-39.
7. Ковачев, Кр. „Те бръснат брадите си...“: Темата за брадите като част от религиозната полемика между православни и католици в периода XI-XIV в. – В: Климентови четения за млади изследователи / съст. Костова, Пл. София. 2021, с. 60-69.
8. Ковачев, Кр. Темата за хляба като част от религиозната полемика между католици и православни и нейното отражение в образната система на средновековния Охрид – В: Изкуства. Медии. Култура / съст. Петрова, С., Л. Антонов. Благоевград. 2020 [под печат].
9. Ковачев, Кр. Въпросът за върховенството: Отражението на Схизмата от 1054 г. в образната система на средновековния Охрид – В: Мартенски студентски четения. Т. 7. Велико Търново. 2021 [под печат].

## БЛАГОДАРНОСТИ

За реализирането на този дисертационен труд бих искал да изкажа благодарности преди всичко на научния си ръководител доц. Светлана Христова. Благодарности изказвам и към всички колеги, които помогнаха със съвети и консултации по проблемите, които тази дисертация разглежда: проф. д.ф.н. Георги Каприев, проф. д.ф.н. Вася Велинова, проф. д. пс. н. Васил Мадолев, проф. д.и.н. Лиляна Симеонова, проф. д-р Милияна Каймакамова, проф. д-р Елисавета Мусакова, проф. д-р Биляна Ристовска-Йосифовска, проф. Гаetano Пасарели, проф. Винченцо Руджери, доц. д-р Лъчезар Антонов, доц. д-р Снежанка Ракова, доц. д-р Стефан Дечев, доц. д-р Ангел Николов, доц. д-р Георги Николов, д-р Жана Пенчева, д-р Кирил Господинов, д-р Димитър Атанасов, д-р Георги Величков, д-р Десислава Найденова, д-р Григор Григоров, д-р Силвия Петрова, д-р Любомира Стефанова, свещ. д-р Сава Кокудев, Милчо Георгиевски, Нели Димитрова, Владимир Василев, Николета Войнова и Наталия Грънчарова. Изказвам своята благодарност и на проф. д-р Борислав Юруков и на проф. д.н.к. Васил Марков за съдействието, което оказаха на институционално ниво за провеждането на теренните изследвания в Бигорския манастир „Св. Йоан Предтеча”, в храмовете в Охрид и в Тайния архив на Ватикана. Благодарности за оказаното съдействие в процеса на подготвянето на тази дисертация отправям и към Дебърско-Кичевския митрополит Тимотей, към Неврокопския митрополит Серафим, към Врачанския митрополит Григорий, към Антанийския епископ Партений, към йеромонах Кирил и към цялото братство на Бигорския манастир, към игумена на Роженския манастир архимандрит Епифаний, към игумена на Руенския манастир йеромонах Йоан, към иконом Спас Веселински, към иконом Методи Пачаръзов, към свещеник Светослав Кючуков и към свещеник Оливер Тантушев.